

ХАРКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ.

ЙОГО РОЛЯ В ІСТОРІЇ КУЛЬТУРНОГО Й ГРОМАДСЬКОГО ЖИТТЯ НА УКРАЇНІ.
В 120-ТІ РОКОВИНИ ЗАСНУВАННЯ.

Написав ВЯЧЕСЛАВ ЗАЙКИН.

ПО страшній катастрофі 1709 р. починається повільний упадок культурного життя в Києві. До поч. XVIII в. Київ був найважливішим культурним центром не тільки України, а й мало не всієї православної Словянщини (разом із напів-словянською тоді Молдавою); Київська Академія, київські видання й т. ин. відіграли велику роль в культурному житті не самої тільки України, але й Білоруси, Московщини, Молдави й навіть південно-словянських народів. У XVIII-ому ж віці Київ ступнево втрачає своє велике культурне значіння, а в 2-ій пол. XVIII віку навіть на Великій Україні осередок культурної роботи переходить з Києва на схід, головним чином, у Слободжанщину.

Уже в 1726 р. на Слобідській Україні засновується Харківський Коллегіум¹⁾, який досить скоро починає конкурувати з Київською Академією. У протилежність заснованим також у першій пол. XVIII в. Чернігівській та Переяславській семінаріям, які мали характер середніх шкіл і по закінченні яких вихованці їхні часто вступали до Київської Академії, Харківський Коллегіум намагався давати більш-менш високу освіту, продовженням якої могли бути тільки удосконалюючі, переважно фахові студії (як і по закінченні Київської Академії) за кордоном та почасти, може, в Московськiм університеті. В 2-ій пол. XVIII в. Київська Академія поволі знижується до рівня середньої школи, призначеної майже виключно до підготування дітей духовенства на священницькі посади; а в той же самий час освіченіша частина слобідсько-українського населення робить старання до перетворення Харківського Коллегіуму на зразок університету.

Разом із тим широко розповсюджується на Слободжанщині й народня освіта. Вже в 1730-их рр. уся Слобідська Україна покривається сіткою невеличких правдиво-народніх шкіл, завдяки яким майже зникає нечитальність серед мужеського населення Слободжанщини, та й серед жінок дуже значно поширюється грамотність.

До Слободжанщини ж переносить свою діяльність і Гр. Сковорода. На Слобідській Україні живе він більшу частину свого віку, ширить свою високу-гуманну й широко-демократичну науку, викладає, де-який час у Харківськiм Коллегіумі, знаходить друзів і числен-

них учнів та прихильників, пише більшу частину своїх творів (з них де-які й називає харківськими; порівн.: „Басни Харківські“); на Слободжанщині він і вмирає, залишаючи по собі світлу та довговічну пам'ять і великі сліди своєї науки.

Високого рівня досягає культурний розвиток Слободжанщини на початку царювання Катерини II (вступила на царство р. 1762); знесення автономії й закріпачення козаків і селян (у 1760-их рр.) спершу не відбилися на культурному житті Слобідщини; лише згодом, у 1770-их і особливо в 1780-их та 1790-их рр. помічається шкода ріжнотоманітних реформ Катерини і в освіті Слободжанщини. В першу чергу гинуть народні школи (почасти щезають самі серед несприятливих умовин крeпaцького ладу, почасти їх нищить влада); Коллегіум наприкінці царювання Катерини (†1796) теж не тільки не розвивається далі й не перетворюється на справжню високу школу університетського типу, а, навпаки, починає відставати від європейської освіти, регресувати й наближатися до типу станово-духовної школи. По смерті Катерини II настає ще менш сприятливе для культурного розвитку царювання Павла (1796—1801), але по замордуванні його, зі вступом на російський престол ніби-то ліберального Олександра I, починається культурне відродження в усіх кряях тогочасної російської держави й найбільш усього на Слобідській Україні.

Серед численних слободжанських культурних діячів поч. XIX в. особливо відзначається Вас. Каразин, людина з енциклопедично-дилетантською освітою, з живою, енергійною та трохи акторською вдачею. Він робить ріжнотоманітні винаходи в техніці, сільському господарстві, засновує наукові товариства, складає найрізніші проекти наукових, технічних і т. ин. закладів, розвиває різні нові ідеї, стає піонером словянофілізму на Україні й т. д. Серед його проектів, винаходів, плянів і діяльності чимало було афектації, акторства й часом може нісенітниця; та поруч із тим багато й проектував і робив цей незвичайний чоловік корисного й високоцінного. Але найважливіше з усіх його діл це, без сумніву, подана ним ініціатива утворення Харківського Університету, першого університету на Великій Україні.

В. Каразин проектував утворити в Харкові університет не звичайного типу. Після його проекту, Харківська Висока Школа мала складатися не тільки з факультетів, які зви-

¹⁾ Харківський „Коллегіум“ мав саме цю назву „Коллегіум“ (а не „Коллегія“).

...верситетах, але й з від-
дних, господарчих, ветеринарного,
східніх мов і т. д. Зі своїм проєктом Каразин
звернувся (в 1802 р.) до громадянства Сло-
бідщини, й заклик його зустрів надзвичайно
живий відгук серед Слободжан. За короткий
час серед „дворянства“, купців, міщан та ин.
громадян Слободжанщини зібрано було дуже
велику як на той час суму грошей (400 тис.
карб.); в першу чергу жертвували учні, при-
хильники та приятелі Сковороди. За 2 роки
зроблені були всі важніші приготування, в ве-
ресні 1804 р. затверджений був статут Уні-
верситету (правда, не в тому вигляді, як про-
єктував Каразин, а відповідно до статутів
звичайних університетів), і з початку 1805 р.
Університет почав свою працю.

На думку Каразина, Харківський Уні-
верситет повинен служити „на благо Укра-
їни и всей Россіи“¹⁾, (це б то на „благо“
Україні та всій державі Російській). І справді
Харк. Ун-тет приніс чимало користи Укра-
їні, відігравши визначну ролю в історії укра-
їнського письменства, науки, журналістики,
а почасти й громадського життя та коопе-
рації; особливо визначна була роля Харк.
Ун-ту в житті України в 1-ій пол. XIX в.
(в серед. XIX. віку культурний осередок
України перейшов із Харкова знову до Києва,
а згодом до Львова); роля Харк. ун-ту, без
сумніву, була б іще визначнішою, якби на
перешкоді не стали „незалежні обставини“.

Велике значінне Харківськ. Ун-ту для
України відразу зрозуміли (чи може більше
відчули серцем) деякі тогочасні визначні
вчені-Українці, нпр. видатний тоді вчений-
хірург і популярний лікар-практик москов-
ський професор Олександр Шумлянський,
який кинув свою велику практику в Москві
й добре впорядковану клініку й перейшов
до Харкова, де до 1810 р. не мав своєї клі-
ніки; трохи пізніше так само перейшли до
Харкова проф. акушерства І. Камінський,
відомий також, як автор латино-російського
словника, (з Казани), проф. хирургії П. На-
ратович (з Москви) та ин.

Серед інших професорів-Українців Харк.
Ун-ту (того часу) згадаємо ще історика
Іллю Тимковського, який здобув собі імя
в укр. історіографії своїм виданням літопису,
а ще більше дуже цікавими мемуарами про
житте й шкільну науку на Лівобережній Укра-
їні 2 ої пол. XVIII в.

Серед Росіян перших професорів Харк.
Ун-ту визначними вченими були історик Успєн-
ський, автор першого огляду „русских“ (це б
то сх.- словянських) древностей, словесник

¹⁾ Цей вираз В. Каразина вміщений на памят-
нику, поставленому йому в Харкові в 1907 р.; тільки,
через політичні обставини вираз цей був змінений
(властиво кажучи, навіть сфальшований): на па-
мятнику написано: „на благо Южной и всей Рос-
сії“.

Ів. Ріжский, природознавець Громов, ма-
тематик Осіповский та деякі інші. Це
були (особливо Громов та Осіповский) не
тільки визначні фахівці, але також люде
з широким світоглядом і майже енциклопе-
дичною європейською освітою; вони зали-
шили твори по різноманітних наукових пи-
таннях і мали, без сумніву, не аби який вплив
на своїх слухачів.

Значне число катедр спочатку в Харк.
Ун-ті займали вчені західні. До Харкова
при заснуванні Ун-ту запрошено було бага-
тьох визначних у той час учених; дуже ста-
ранно запрошували, між инш., Гетого на ка-
тедру філософії, але Гете, по деяких ва-
ганнях, відмовився; про те він допоміг орга-
нізації Харк. Ун-ту деякими порадами, реко-
ментацією професорів то що. Взагалі ж, за-
хідні вчені дуже зацікавилися Харк. Ун-тетом
і досить охоче приймали запрошення на харк.
катедри; їх захоплювала ідея нести світло
європейської культури в далекий східній куток
напів-казкової „козацької“ України; „дикости“
вони не лякалися, бо мали, треба думати,
деяку уяву про культурний стан України
XVIII в. й не вважали її „диким“ краєм. Серед
цих, запрошених з Заходу, харківських про-
фесорів найвизначнішими, здається, були —
медик Корітарі, філософ Шад (запро-
шений по рекомендації Гетого), економіст
Якоб (який був перед тим професором у Гал-
ле й уславився також як філософ) та чимало
инш. Про те, особливо помітного впливу ці
вчені на Україні, здається, не залишили; що
правда, деякі з них, нпр. Якоб, Шад, і про-
були в Харкові не дуже довго.

Національний склад харківських профе-
сорів спочатку був дуже різноманітний; а че-
рез те й мови університетських викладів були
ріжні: чимало професорів викладали латин-
ською мовою; деякі читали лекції в німець-
кій або французькій мові, деякі — „на рус-
скомъ языкѣ“, під назвою якого не завжди
ховався однаковий зміст, бо коли в профе-
сорів-Росіян це був, справді, більш-менш чи-
стий російський язык, то в професорів укра-
їнського походження — навіть у їхніх писа-
них і друківаних творах, а тим більш у лек-
ціях раз у раз виявлявся український елемент.
Така різномовність викладів, без сумніву,
дуже шкодила науці; та тимчасово з цим
лихом треба було погодитися, бо деякі про-
фесори з Заходу могли викладати тільки ла-
тинською мовою або своєю рідною.

Чимало й інших було хиб і перешкод
до нормальної науки в новім Університеті,
та все ж таки великий культурний вплив його
помітився дуже скоро. В 1805 р. при Харк.
Ун-ті влаштована була друкарня (здається,
перша в Харкові), й слідом за тим по-
чалася досить жава літературна діяльність.
По закону 1803 р. про цензуру, книжки цен-
зурувалися в університетських містах ун-те-

тами, завдяки цьому в Харкові видавнича діяльність могла розвинутися досить вільно. Почалися й спроби наукових студій в Харкові — і за межами ун-ту, — між инш., над історією Слободжанщини (нпр., І. Квітка, дядько Г. Квітки-Основяненка, р. 1812 видав „Записку о Слободскихъ полкахъ съ начала ихъ поселенія до 1766 г.“), далі літературні видання, часописи, збірники; разом із тим з'явилися різні наукові та напів-наукові товариства, заснував Харківський дівочий інститут, постійний театр і т. д.

На жаль, війни Росії з Наполеоном у значній мірі перешкождали інтенсивному культурному розвитку Харкова. А по закінченні цих війн почалася в російській державі дика реакція, яка дуже зле відбилася й на Харківським Ун-ті. Деякі професори були видалені з ун-ту, проф. Шад „в 24 часа“ висланий за кордон за те, що в його викладах знайшли думки, невідповідні християнській вірі. Через де-який час на катедру філософії, замість Шада, призначений був професором бувший „квартильний полицейській надзиратель“ Чанов; але опікун харк. шкільної округи З. Карнеєв проектував зовсім викинути з університетського програму філософію, бо „она ни во что ставить чорта и волшебниковъ, тогда какъ чортъ и колдуны много производятъ бѣдъ на свѣтѣ“. А з Петербургу давали поради, щоб професори на лекціях в усьому показували студентам вираз Премудрости Божієї — в будові людського тіла, простокутному трикутнику й т. ин.¹⁾ Наукова діяльність в університетах, зокрема в Харківським, майже припинилася на деякий час.

А про те, культурний розвій Слобідщини, якому давав провід Харківський Ун-тет, продовжувався. З 1816 р., при найближчій участі професорів, заснуються в Харкові перші часописи — „Українській Вѣстникъ“ проф. Філомафїтського, „Харьковскій Демокритъ“ В. Масловича й т. д. Ці часописи були відгуком місцевого життя, життя України, займалися переважно справами, що торкалися українських земель; і, хоч мова була їх переважно російською (з певною домішкою укр. елементів), але спеціальний дослідник їх д. Баженов визнає їх правдиво-українськими органами і „Укр. Вѣстникъ“ називає першим укр. часописом. На сторінках цих часописів друкують свої твори й численні тодішні поети Слобідщини; тут маємо перші невдалі спроби Г. Квітки (рос. мовою), гут же вміщені й деякі відзначені високим галантом укр. твори П. Артемовського-Гулака.

Взагалі, під цей час помітно розвива-

¹⁾ В Петербурзі один професор під той час поинав лекції так: „Да будет началом моего слова Всеблагий Бог, да будет началом моего слова могущественный Александер (I), да примет начало слово мое от соизволения знаменитѣйшаго нашего попечителя...“ Подібні випадки бували і в Харк. Ун-ті.

ється на Слобідщині укр. поезія й Харків робиться центром літературного життя майже всієї Великої України. Крім найталановитішого з укр. поетів перед-Шевченкової доби П. Артемовського (ректора Харк. Ун-ту) та „батька укр. повісти“ Г. Квітки, серед цих харківських поетів визначаються Ст. Писаревський, Марта Писаревська, пізніш О. Корсун, А. Метлинський, І. Срезневський і, нарешті, М. Костомаров і багато инш. У 1830 их рр., знов таки при найближчій участі деяких харківських професорів, починають виходити спеціально-українські альманахи, нпр., „Українській Альманах“ и „Запорожская Старина“ проф. І. Срезневського, „Сніп“ Корсуна, „Молодик“ Бецького та ин. Всі ці видання мали величезне значіння в історії укр. літератури, а почасти й науки. („Запор. Старина“ — для етнографії, „Сніп“ — для критики¹⁾).

Етнографія під цей час починає розвиватися в Харк. Ун-ті й взагалі на Слобідщині дуже жваво, головним чином, завдяки професорам Срезневському та Метлинському. Де-яких успіхів досягає й слобідсько-українська історія, над якою працюють Г. Квітка, М. Костомарів (на жаль, його праці з історії Слобідщини загинули), В. Пассек, трохи пізніш М. Гербель та ин.

Нарешті, Харківський Ун-тет весь час у 1-ій пол. XIX в. є огнищем укр. демократичного слов'янофілізму, який у середині XIX в. переходить майже безпосередньо в українське народництво. Піонером цього слов'янофілізму був ще В. Каразин, а найвидатнішими представниками І. Срезневський, А. Метлинський і нарешті вихованець Харк. Ун-ту М. Костомаров, якого можна вважати, з другого боку, батьком укр. народництва.

Не зважаючи на надзвичайно несприятливі зовнішні обставини, Харк. Ун-тет виконав у 1-ій пол. XIX-го віку велику культурну роль в житті України; в значній мірі, саме завдяки Харк. Ун-тові, Слободжанщина на протязі майже всієї 1-ої пол. XIX в. „була — як майже ак. С. Єфремов, — першим центром українського літературного й національного життя“.

В серед. XIX віку культурний і національний осередок укр. життя переходить на захід, до Києва. Харків у 2-ій пол. XIX та на поч. XX в. відограє вже другорядну роль. Але Харк. Ун-тет і в цей час зостається (хоч і не в такій мірі, як раніш) визначним чинником укр. наукового й громадського життя.

Саме в 1850 их рр з Харк. Ун-ту виходять, виховані під гуманістичним впливом проф. Чіжова, визначні громадські діячі Гор-

¹⁾ В „Снопі“ О. Корсун подав був ледви чи не перший укр. літературно-критичний огляд, який дає Корсуну право на імя першого чи одного з перших (принаймні) укр. критиків.

дiєнко, Козлов i Баллiн, усi троє — члени харк. укр. громади; Гордiєнко був довгий час мiйським головою й дiячем у Харкові й чимало прислужився культурному та економiчному розвитку Харкова, Козлов i Баллiн — пiонерами укр. кооперацiї й, здається, не аби-якими економiстами. Роля всiх цих дiячiв у культурному та економiчному життi України не оцiнена ще й досi.

Разом iз ними до харк. укр. громади належав i О. Потебня, який пiзніше (в 1870 — 1880-их рр.) зробився одним iз найвизначнiших язикознавцiв не тiльки на Україні, але i в цiлому свiтi; дуже велике значiння мають також його працi по етнографiї. А для укр. нацiональної справи були надзвичайно цiннi де-якi його глибоко науковi, але викладенi в приступнiй формi, статтi про велике культурне значiння нацiональностi й рiдної мови, в яких вiн доводив величезну шкоду всякої денационалiзацiї не тiльки для тих, кого денационалiзують, але й для самих денационалiзаторiв та для культури взагалi. О. Потебня, як язикознавець, утворив цiлу школу в науцi, з якої вийшли численнi вченi-вихованцi Харк. Ун-ту як нпр. акад. Овсянiко Кулiковський (Росiян), акад. Сумцов, проф. Ветухiв, Харцiєв i багато ин.; науковi iдеї Потебнi досягли ширшої популярностi лише в наші днi, а в недалекій будуччинi наука Потебнi, напевно, придбає ще бiльше значiння.

Серед инших професорiв Харк. Ун-ту особливо багато прислуг укр. нацiональнiй справi та укр. культурi зробили Д. Багалiй та учень О. Потебнi — М. Сумцов; обидва вони продовжували свою наукову й громадську дiяльнiсть i на поч. ХХ в., а Д. I. Багалiй (тепер уже академик) продовжує свою наукову працю до нинi. Обидва вони визначилися як надзвичайно стараннi й невтомнi науковi працьовники й не менш енергiйнi громадсько-культурнi дiячi. Працею акад. Багалiя створена iсторiя Слободжанщини, iсторiя м. Харкова, iсторiя Харк. Ун-ту. Деякий час Д. I. Багалiй був ректором Харк. Ун-ту. Пiд його кермою виховалася цiла група укр. iсторикiв — Плохинський, Мiллер, В. Барвiнський та ин., i тепер за його провiдом готуються до науковi працi декiлька молодих укр. учених. Акад. Сумцов теж залишив помiтний слiд у працi, головнo в етнографiї; довгий

час вiн був деканом iст.-фiльольог. факультету Харк. Ун-ту й головою Харк. Iстор.-Фiльольогiчного Т-ва. З учнiв його треба згадати молодого вченого проф. М. Плевака. Завдяки працi ак. Багалiя та ак. Сумцова, Харк. Ун-т не губив до останнього часу свого хоч почасти укр. обличчя й, принаймнi, до певної мiри, виконував заповiт Каразина: „служити для добра України“. В Харк. Ун-тi, поруч з названими вченими, на прикiнцi ХІХ та на поч. ХХ в. працювали й иншi професори-Українцi (Чорноусiв, Каковський, Вол. Левитський, Максимейко, Киселiв та ин.), але їхня фахова праця не мала ближчого зв'язку з українською справою, або вони уникали цього зв'язку; та, в усякому разi, в культурно-громадських справах цi професори пiдтримували всi укр. нацiональнi заходи Д. Багалiя та М. Сумцова, й тому Харк. Ун-тет не раз виявляв свiй нiби-український характер, нпр. ушануванням пам'ятi великих дiячiв укр. культури, Сковороди, Г. Квiтки та ин., а також ушануванням докторськими дипломами великих укр. учених Iвана Франка та Ол. Єфименкової.

Нарештi, в 1907 році проф. Сумцов почав читати курс iсторiї укр. лiтератури укр. мовою. Мiнiстерство Освiти заборонило читання цього курсу, але пр. Сумцов, пiдтриманий всiм Ун-том, дочитав цей курс до кiнця року. Вiдновив читання цього курсу укр. мовою пр. Сумцов аж у 1917 р., пiд час революцiї. Разом iз тим i проф. Багалiй почав викладати укр. мовою iсторiю України. Малося на увазi заведеннє ще деяких курсiв з укр. викладовою мовою; але, загалом, справа українiзацiї Харкiвськ. Ун-ту в 1917 рр. посувалася слабо. Перший Унiверситет Великiї України, який увесь час, серед усiх високих шкiл України, найбільше служив iнтересам укр. культури, пiд час будовання укр. державностi, опинився у хвостi й не виявив себе майже ничим.

Тим часом у 1920 р. Харкiв був досить мiцно опанований росiйською червоною армiєю, й нова радянська влада знищила Харкiвський Ун-тет: вiн був роздiлений на окреми фаховi iнститути, завданням яких є пiдготовання фахiвцiв по народньому господарству, народнiй освiтi та медицинi. Унiверситету, як цiлого, в Харкові тепер нема.